

В.В. Сокирська

Уманський державний
педагогічний університет
імені Павла Тичини

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМВІДНОСИН СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ У XVIII СТ. В НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ГРИГОРІЯ ХРАБАНА

Глибокі соціально-економічні та політичні зміни в різних регіонах планети сприяють стрімкому зростанню національної самосвідомості народів, поглиблюють почуття національної гордості, але водночас подекуди призводять до сплесків войовничого націоналізму. Неврегульованість відносин між націями як в окремих державах, особливо багатонаціональних, так і між різними країнами, загострює національні проблеми, котрі породжують довготривалі міжнаціональні конфлікти, війни, потоки біженців, несуть горе й страждання окремим людям і цілим народам. Як наслідок - національна проблема набуває глобального, планетарного характеру. Тому з'ясування причин загострення міжнаціональних відносин і віднайдення способів розв'язання проблеми самовизначення народів є одним із найважливіших завдань історичної науки.

Метою даної розвідки є дослідження особливостей взаємовідносин слов'янських народів у XVIII ст., що мали важливі наслідки і для народів Європи, носили суперечливий, а часом і драматичний характер. Об'єктом дослідження постають міжнародні відносини в Європі в період Нового часу. Предметом вивчення є оцінка Г.Ю. Храбаном польсько-російсько-українських взаємовідносин у другій половині XVIII ст. та формування політики Речі Посполитої та Росії щодо «українського питання».

До когорти видатних дослідників вищезазначеної проблеми варто віднести і ім'я Григорія Юхимовича Храбана (1902 – 1990) [9]. Вивчення

наукової біографії історика дає змогу твердити про багатогранність його наукових інтересів. Дослідження Григорія Юхимовича мали новаторський характер і залишаються актуальними і до сьогодні. Йому належить близько 190 наукових праць – це монографії, нариси, статті, рецензії, які охоплюють проблеми із різних галузей знань історичної науки. Більшість його наукових розвідок залишаються неопублікованими і знаходяться в рукописах на збереженні в Науковому архіві Інституту археології НАН України та Державному архіві Черкаської області у фонді особового походження дослідника. Г. Ю. Храбан зробив вагомий внесок у розвиток вітчизняної історичної науки і заслуговує на почесне місце в українській історіографії.

Спеціальних історичних праць, присвячених вивченню Г.Ю. Храбаном стану міжнародних відносин на теренах Східної Європи у XVIII ст. немає. Можна говорити лише про дослідження окремих аспектів цього питання в працях С. Я. Борового [1], І. О. Гуржія і В. М. Кулаковського [2], історика в діаспорі П. Мірчука [9] і які були лише дотичними до означеної проблеми.

Проблема взаємовідносин слов'янських народів у XVIII ст. розглядалася Г.Ю. Храбаном у монографії «Спалах гніву народного», присвяченій селянському повстанню на Правобережній Україні, більш відомому як «Коліївщина». За допомогою джерел польських та російських архівів історик досліджував умови Андрусівської угоди та політичну ситуацію, що складалася в тодішній Польщі. Панування фінансово-економічної олігархії Речі Посполитої на українських землях мало негативні наслідки. Нещадно визискуючи селян, магнати витрачали величезні кошти на будівництво палаців, утримання резиденцій, війська, дарунки монастирям, костьолам та інші витребеньки [12, с. 22].

Економіка регіонів України була зруйнована під час тривалої Північної війни між Росією та Швецією, до якої була втягнута і Польща. Найбільш підупалим було господарство південно-східного прикордоння Речі Посполитої, яке до того ж було і найменш залюдненим.

Характеризуючи становище українського селянства в складі Польщі

першої половини XVIII ст. Г.Ю. Храбан підкреслював, що не слід забувати про надмірну драматизацію шляхетською буржуазною історіографією картини занепаду України і відповідно перебільшення пільг, що їх шляхта надавала знесиленому сільському господарству «найродючішої провінції» Речі Посполитої. Дослідник дійшов висновку, що покріпачені селяни на Україні мали можливість користуватися лише дво- і чотирирічними пільгами. У другій половині XVIII ст. кількість слободян значно зменшується, але не через закінчення обіцяного селянам періоду пільг, а через нестаток землі внаслідок екстенсивного ведення поляками господарства [12, с. 24].

Право польських феодалів на пропінацію призводило до примусового сплювання українських селян і було одним із засобів їх експлуатації. Становище українського селянства погіршувалося ще й тим, що майже всі магнати здавали свої маєтки в посесію.

Усе сказане дозволяє дійти висновку, що в першій половині XVIII ст. селяни Правобережної України підпали під жорстокий гніт польських феодалів. Становище погіршувалося ще й їх цілковитим безправ'ям. Поміщики часто сварилися між собою; збройний напад феодала на маєток свого ворога був звичайним явищем. Терпіли від цього в першу чергу селяни. Великих збитків та знущань зазнавали вони і під час маневрів та постоїв війська: польські жовніри поводилися в українських селах неначе в завойованій країні.

Не кращою була і релігійна ситуація на поневолених землях. Православне населення зазнавало постійних і надзвичайно жорстоких релігійних утисків з боку польських урядових органів. Українська феодалська верхівка й дрібна українська шляхта ще до початку XVIII ст. покатоличилися і полонізувалися. Отже, експлуаторську частину населення на підвладних Речі Посполитій українських землях становили поляки та українці-католики [4, арк. 25].

Питанню релігійного підґрунтя відносин між поляками і українцями Г.Ю. Храбан приділяв велику увагу. Історик дійшов висновку, що

католицизм у Польщі виявився надзвичайно могутньою ідеологічною реакційною силою, за допомогою якої ксьондзи спромоглися міцно запрягти селян поляків у кріпосницьке ярмо, а також прищепити забобонній шляхті католицький фанатизм. Папа Римський не без підстав вважав Річ Посполиту своїм форпостним бастіоном на Сході.

Особливий інтерес дослідника викликав і стан міжнародних відносин у другій половині XVIII ст., що відбивався і на становищі Правобережної України. Зміна політичної ситуації в Речі Посполитій у 1760-х рр. призвела до формування опозиції, що була підтримана російськими військами. Скориставшись з пропозиції невдоволених королем магнатів, царський уряд на початку березня 1767 р. розпочав вводити до Польщі свої війська. Росія виступила гарантом конституції Речі Посполитої 1768 р. [5, арк. 42]. Ведучи боротьбу з Барською конфедерацією, російські війська заодно придушували і антипоміщицькі повстання українських селян на Правобережжі.

Політичні негаразди в Польщі призвели до значного посилення соціально-економічного та національно-релігійного гніту, знущань над українськими селянами. Роздмухування учасниками Барської конфедерації католицького фанатизму, ненависті до короля Станіслава Августа Понятовського та Росії, вимоги зректися православ'я і присягти конфедерації змушували українських селян ховатися по лісах та втікати до Росії. Нечуваний за своєю жорстокістю шляхетсько-уніатський терор викликав на поневолених землях загальне обурення. Шляхта, конфедерати, уніати своїми знущаннями всіляко сприяли свідомій організації народно-визвольного руху з відповідним програмно-ідеологічним обґрунтуванням дій розгніваного народу, з існуванням єдиного ініціативно-координаційного центру. Як і завше, українці з надією звертали свої погляди на Північ, звістки про розташування в Польщі російських військ додавали оманливої віри в те, що «цариця-матінка» думками разом з поневоленою Україною, що росіяни не покинуть напризволяще своїх братів по вірі.

Те, що надвірні козаки з панських маєтків Київщини й частково

Брацлавщини з примусу пішли до конфедератського війська, а отже залишили магнатів і дрібнішу шляхту без належної охорони, створювало особливо сприятливі умови для успіху збройного виступу повсталих селян [6, арк. 12].

Перебування російських військ у Польщі з весни 1767 р., на думку Г.Ю. Храбана, породжувало серед найбільш вдумливих, енергійних, мужніх, добре обізнаних з військовою справою січовиків сподівання на визволення рідної землі з-під шляхетсько-уніатського ярма. До таких козаків належала і група Йосипа Шелеста, що восени 1767 р. оселилася в монастирях Подніпров'я під виглядом «послушників». В таємниці царської дипломатії вони не знали і вважали, що російський уряд у 1768 р. був зацікавлений відібрати в Польщі українські землі. Тож необхідно було допомогти братам по вірі визволити Україну і підняти український народ проти шляхти. Шелест і його товариші розуміли, що селян важко розбудити на загальну боротьбу. Тому й вирішили пустити поголоску, нібито народ береться до зброї за вказівками запорозького кошового згідно царського «указу» [6, арк. 21].

Якою б не була ненависть поневоленого українського народу до своїх гнобителів, та не була вона такою вже занадто кривавою як це описує польська історіографія. Спираючись на джерела різного походження в польських, російських, українських архівах, Г.Ю. Храбан заперечував факти масового терору учасниками селянської війни 1768 – 1769 рр. щодо поляків та євреїв. Дослідник був переконаний, що уже з кінця XVIII ст. історія цього руху висвітлювалася, в основному, польською шляхтою та католицьким духовенством. Їх мемуари переповнені здебільшого вигадками та нісенітницями, які потім лягли в основу історичних нарисів та художніх творів. Тогочасна польська історіографія трактувала Коліївщину переважно як звичайнісінький розбій, породжений «дикістю» та «ледарством» українських селян, котрі віддавали перевагу бунтам перед мирною хліборобською працею [11, с. 157].

Кульмінацією повстання вважається взяття фортеці Умань – центру управління латифундій магната С.Щ. Потоцького. Магнат намагався перетворити місто, розташоване неподалік від кордонів Польщі, Росії й Туреччини, на осередок міжнародної торгівлі. Тут щороку поляка проводили дев'ять одноденних, два триденних та один двотижневий ярмарки [5, арк. 48].

Потоцький вирішив викоринити у своїх маєтках православну віру, покласти край гайдамацькому впливові на кріпаків та сподівання останніх на возз'єднання з Росією. Ще у 1762 – 1763 рр. за пропозицією Францішека Салезі Потоцького та за його фінансової підтримки в місті діяла кількомісячна семінарія з підготовки уніатських та «перекваліфікації» православних священників, очолювана єпископом Белзьким та Холмським М. Рилом. За цей час відбулася посвята 150 греко-католицьких священників для церков Уманщини. Через два роки в Умані за сприяння Потоцького було відкрито василіанський монастир [8, 18], а 1776 р. – школи при ньому для шляхетських дітей з викладання польською мовою. В уманському монастирі налічувалося чотири місіонери та 10 ксьондзів-учителів. Ігуменом монастиря був призначений Іраклій Костецький, поголобка про місіонерську і антиправославну діяльність якого досягла Придніпров'я [5, арк. 69].

На основі своїх досліджень Г.Ю. Храбан приходять до висновку, що господарі Умані відігравали помітну роль у соціально-економічному та національно-релігійному гнобленні українців, таких же братів-слов'ян, як і самі, через що й зажили серед селянства Брацлавського та Київського воєводств лихої слави і ненависті. Спростовуючи масу домислів, що супроводжують усі дослідження історії повстання без виключення, Г. Ю. Храбан не залишив і питання «уманської різні» та нечуваних жертв серед населення. Дані про вбитих коливалися від декількох сотень до кількох сотень тисяч. Щоб поставити останню крапку і покінчити з плутаниною, Григорій Юхимович дослідив масу архівних документів, протоколів допитів учасників повстання, спогадів. У Державному історичному музеї м. Москви

Г. Ю. Храбан вивчав, зокрема, зарисовки Умані з текстом до них офіцера Г. Мюнца, який пише про 5 тис. убитих. Хоча дослідник вважає, що точною цю цифру вважати не можна, бо Мюнц хоч і був через 13 років в Умані, але пише з переказів і навіть неправильно вказує роки подій, а саме – 1772 і 1773 рр. Протоколи допитів М. Залізняка вказують на кілька сотень загиблих. Приблизно таке число називає і один запорожець, що торгував в Умані і свідчив, повернувшись на Запоріжжя. Не треба випускати з уваги, зазначав дослідник, що Залізняк і Гонта, щоб уберегти від зайвого винищення католиків і євреїв, організували колективне хрещення жінок і дітей. Крім того, багато євреїв і шляхти втекло.

Розкриває Г. Ю. Храбан і таємницю колодязя біля ратуші, до якого нібито вкидали трупи. За різними даними дослідників, глибина його сягала від 30 до 427 метрів. Справа в тому, що Григорій Юхимович у рамках археологічного вивчення краю досліджував провалля, ходи, котловани під будівництво, що знаходилися на території Умані. Досліджував він і котлован біля ратуші, що готувався під будівництво заводу «Мегомметр». Будівельники натрапили на цей колодязь, розчистили його до дна, глибина ями сягала 15 метрів. Далі йшов товстий шар граніту, який за тих технічних умов пробити було неможливо. Ці та інші факти дали нашому досліднику підстави стверджувати, що різанина під стінами Умані – суцільна вигадка [6, арк. 13].

Науковцям Г. Ю. Храбан зауважував, що вони не повинні навмисно применшувати якісь цифри, але ж і не повинні вдаватися до гіперболізації. Світова історія свідчить: кожне без винятку селянське повстання супроводжувалося розправами над поміщиками та їхніми поплічниками. Тож слід розважливо, без зайвих емоцій підходити до цього неприйняттого для сучасної людини історичного факту й не збочувати на його довільну інтерпретацію в тому чи тому випадку [6, арк. 23].

Сподівання організаторів повстання, що цариця Катерина II прийме з рук повсталого народу українську землю, виявилися марними. Г.Ю. Храбан дослідив, що за ухвалами польського сейму 23 лютого 1768 р. гарантом

конституції Речі Посполитої став уряд Росії. Історик дійшов висновку, що царизм досяг того, чого домагався у своїй політиці щодо Польщі. Коли ж на перешкоді цьому стала Барська конфедерація, російське командування, передислокувавши корпус генерала Кречетникова з-під Варшави на Правобережну Україну, розгромило конфедератів своїми силами й не потребувало допомоги повсталого селянства, яке не відіграло будь якої ролі в розгромі барчан. Більше того – повстання ускладнило міжнародне становище Росії, бо давало конфедерації привід звинувачувати царицю і польського короля в задумі руками українських селян винищити на Правобережній Україні польську шляхту як головну опору конфедерації.

На переконання Г.Ю. Храбана, хибною є думка, яка побутувала в історіографії, що царські власті не реагували на повстання правобережного селянства. Дослідник довів, що царські генерали, які перебували в цей час на території Правобережної України без будь-яких вказівок царського уряду стали на захист шляхтичів – прихильників конфедерації, запеклих ворогів Росії, але братів по класу [12, с. 88].

Сліпа віра в «добру матінку-царицю» і захист з боку православних росіян знедолених українців призвела до непоправних помилок, яких допустилося керівництво селянського руху. Розплата настала в ніч з 25 на 26 червня, коли повстанці не вчинили ніякого опору російським військам. Протягом наступних двох тижнів царські карателі розгромили основні повстанські сили [12, с. 105].

Факти, наведені в монографії показують, як відрізняється достовірна історія повстання від того, що було відомо до Г. Ю. Храбана. Дослідник докладно висвітлив роль царизму в придушенні повстання 1768 р. та жорстокість розправ польської шляхти над переданими царськими властями регіментареві Браницькому полонених повстанців, показав, як після розгрому основних сил, очолюваних Залізняком та підлеглими йому отаманами, піднялася могутня хвиля селянського повстання, що викликала серед шляхти паніку ще більшу, ніж за діяльності М. Залізняка [5, арк. 24].

Повстання було настільки масштабним, що для його придушення було розподілено функції між польськими військами, які карали ув'язнених повстанців і беззахисних селян, та царизмом, який узяв на себе знищення повстанських вогнищ.

Під виглядом амністії учасникам руху царизмом заохочувалися доноси на «призвідників» і доставка їх до місць перебування російських військ. Аби ніхто не плекав надій на возз'єднання з Росією підвладних Польщі українських земель, 9 липня 1768 р. Катерина II звернулася з маніфестом до українських селян – підданих Речі Посполитої, в якому проголошувала, що завжди захищатиме Річ Посполиту, а посягання на її форму правління, спокій і цілісність розглядатиме як образу Російської імперії [7, арк. 26].

До боротьби з учасниками руху залучалася також і українська кошова старшина. Царські воєводи надсилали на Січ розпорядження не допускати приєднання січовиків до повстанців і суворо карати тих, хто не виконував ці розпорядження.

Масові розправи польської шляхти над повстанцями непокоїли царських воєвод і всіяли в них страх нового вибуху повстання. Та мотивація поляків причин значної кількості покараних селян і козаків на перших порах для прикладу іншим, заспокоїла росіян.

Покарання царським урядом учасників повстання мали не тільки залякати селян та запорожців, а й врятувати репутацію царизму, довести міжнародній громадськості, що Катерина II не причетна до повстання, запобігти ускладненню відносин між Росією та Туреччиною через напад повстанців на Балту. Жорстокі розправи над підсудними мали заспокоїти «зовнішніх сусідів». Тим більше, що підбурюваній Францією Туреччині якраз потрібна була війна з Росією [12, с. 108].

Історик Г.Ю. Храбан переконливо довів, що з арештом ватажків повстання М. Залізняка і І. Гонти, повстання не завершується. На липень – грудень 1768 р. настає його другий етап, а на січень – квітень 1769 р. припадає третій етап повстання. Продовження повстання припадає на той

період, коли ускладнюється міжнародне становище через розв'язання російсько-турецької війни. Ставлення до повстанців змінюється з боку російського командування через потребу вербування жителів Правобережжя до російської армії. За це польська шляхта звинувачувала Росію у сприянні селянському бунту.

Царизм жорстоко розправився з тими, хто прагнув допомогти російським військам у боротьбі з конфедератами, з тими, хто мріяв про возз'єднання українських земель в єдиній державі і хто вже досяг того, що на значній території визволеної від шляхти Правобережної України в церквах служили «за здоров'є» імператриці Катерини II. Однак сподівання народу не виправдалися, бо монарх дбав не про інтереси покріпаченого народу, а про збереження свого престижу, добросусідських відносин з іншими монархічними режимами та захисту кріпацтва, як основної опори самодержавства. Та тільки робилося все це за рахунок українського народу, який в черговий і, нажаль, не останній раз в історії ставав розиграшною картою в руках потужних гравців-сусідів, хоч і слов'ян.

Події та факти, наведені в дослідженнях Г.Ю. Храбана, засвідчили, що повстання 1768 – 1769 рр. було одним із найбільших народних повстань на Україні у XVIII ст., в якому взяли участь величезні маси українських селян, міщан, селян-втікачів із Росії, були у повстанському війську і солдати царської армії, зубожілі українські шляхтичі, польські і молдавські селяни. Цими фактами дослідник підкреслює інтернаціональний склад «Війська запорозького». У селянських війнах Росії XVII – XVIII ст. під проводом Болотникова, Разіна, Булавіна, Пугачова українське козацтво також відіграло значну роль.

Григорій Юхимович був переконаний, що селянське повстання 1768 – 1769 рр. стало складовою ланкою селянського руху в Європі в другій половині XVIII ст., призвівши до загострення і без того занадто ускладнених міжнародних відносин, воно стало складовим елементом загальноєвропейської історії, набуло великого міжнародного значення і

суттєво вплинуло на становище в Польщі. Практично одночасно з повстаннями в Україні хвиля селянських виступів прокотилася в Східній Польщі та Литві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Боровой С. Я. До хронології історії гайдамаччини / С. Я. Боровой // Український історичний журнал. – 1968. – № 9. – С. 117.
2. Гуржій І. О. Визначна подія в історії українського народу: (до 200-річчя Коліївщини) / І. О. Гуржій, В. М. Кулаковський // Український історичний журнал. – 1968. – № 7. – С. 58 – 66.
3. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Р – 5624. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – 151 арк.
4. ДАЧО. – Р – 5624. – Оп. 1. – Од. зб. 4. – 175 арк.
5. ДАЧО. – Р – 5624. – Оп. 1. – Од. зб. 123. – 127 арк.
6. ДАЧО. – Р – 5624. – Оп. 1. – Од. зб. 18. – 39 арк.
7. ДАЧО. – Р – 5624. – Оп. 1. – Од. зб. 11. – 38 арк.
8. Кривошея І. Уманський василіанський монастир (1765 – 1834). – Умань: ПП Жовтий 2009. – 28 с. [Серія «Уманські старожитності»].
9. Мірчук П. Коліївщина: гайдамацьке повстання 1768 р. / П. Мірчук. – Нью-Йорк: Наукове товариство імені Т. Шевченка, 1973. – 319 с.
10. Сокирська В.В. Історик Григорій Юхимович Храбан: життєвий шлях та наукова спадщина: монографія. – Умань: ПП Жовтий. 2009. – 226 с.: - Бібліогр.: с. 173 – 223.
11. Сокирська В.В. Польська історіографія селянського повстання другої половини XVIII ст. в оцінці Г.Ю. Храбана / В.В. Сокирська // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2009. – Вип.. 20. – С. 156 – 162.
12. Храбан Г. Ю. Спалах гніву народного (Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768 – 1769 рр.) / Г. Ю. Храбан. – К.:

Видавництво при Київському державному університеті, 1989. – 173, [3] с.,
іл.

Відомості про автора:

Прізвище	Сокирська
Ім'я	Влада
По батькові	Володимирівна
Місце роботи	Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Посада	Доцент
Науковий ступінь	Кандидат історичних наук
Контактний телефон	(04744)48792 (097) 859 26 56
E-mail:	sokirskavv@mail.ru
Адреса для листування	Сокирська Влада Володимирівна вул. Чехова, 25, кв. 41 місто Умань Черкаської області 20300